

О.В. Чайковська
доцент кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики Київського міжнародного університету

ПОЛІТИКА БРИТАНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У цій статті автор розглядає еволюцію британської імперської ідеї у другій половині ХІХ ст., визначає позиції ліберального і консервативного кабінетів щодо Британської імперії, щодо причин, основних принципів та умов її існування. Також автор виділяє декілька аспектів британської імперської ідеї: політичний, економічний і культурологічний.

Ключові слова: імперія, імперська ідея, ліберали, консерватори, фрітред, колоніальна експансія, колоніальна політика.

Упродовж усього ХІХ ст. тривала колоніальна експансія Британії. У період наполеонівських війн Британія зміцнила своє панування в Індії та Африці. 1852 року англійці захопила Нижню Бірму. 1856 року Британія почала війну проти Ірану, але безуспішно. 1857 року завершилося підкорення Індії, яке було розпочате фактично 1600 року, коли було засновано Ост-Індську компанію. Одночасно Британія разом зі своєю недавньою суперницею Францією вела війну проти Китаю (1856 – 1860), нав'язуючи країні кабальні умови мирного договору.

1869 року було запущено Суецький канал, який відкрив прохід між Середземним і Червоним морями для великих океанських кораблів. Британія була життєво зацікавлена в контролі за Суецьким каналом, який умовно виступав кордоном між Африкою й Азією [2, с. 60]. Саме цей канал скорочував приблизно на 10 тис. кілометрів морський шлях з Європи до Індії, «перлини Британської корони». Британські інтереси у Східній Африці були пов'язані з розвитком у Єгипті бавовняних плантацій, з яких можна було постачати сировину для британських текстильних фабрик.

Британія почала проводити політику великих інвестицій в економіку Єгипту. 1875 року уряд Великобританії придбав в Ісмаїла-Паші 44 % єгипетських акцій Суецького каналу на суму 4 мільйона фунтів стерлінгів, що забезпечило Англії постійний прибуток від транспортних операцій у цій важливій зоні. До 1882 року Британія здійснила завоювання Єгипту. Це дозволило англійцям наступні 70 років контролювати судноплавство на Суецькому каналі. Одночасно посилювалися позиції Британії в Західній Африці, де вона заснувала такі колонії, як Гамбія, Сьера-Леоне, Золотий Берег (Гана) та Нігерія.

Остання третина ХІХ ст. стала найважливішим етапом в історії Великобританії – це був період прискороного територіального зростання Британської імперії і швидкого навернення британського суспільства на імперську віру. Саме в цей період імперіалізм став своєрідною відповіддю на внутрішньобританські проблеми і виклики положенню Англії на світовій арені, відповіддю, яка здавалася на той момент найдієвішою та найактуальнішою. Величезні економічні потенціали країн Азії й Африки, широкі перспективи політичного розвитку колоній, військова могутність імперії і можливість здійснювати цивілізаторську місію – усі ці аспекти імперської ідеї і політики були по-новому осмислені за два останні десятиліття ХІХ ст., коли імперіалізм посів місце домінуючої ідеології Великобританії.

Протягом ХІХ ст. змінювалася британська політика колоніалізму й ставлення британського суспільства до імперської ідеї.

Слід підкреслити, що ще на початку 1870-х рр. імперіалізм сприймався британським суспільством цілком негативно, як агресивна політика, і ототожнювався з авантюристським зовнішньополітичним курсом імператора Франції Наполеона ІІІ. Ставлення британців до власних колоніальних володінь усередині ХІХ ст. було неоднозначним.

Ліберальні кабінети, які перебували при владі в 1840 – 1860-х рр., формували свою колоніальну політику, зважаючи на доктрину невтручання та фрітрєда. Згідно з підрахунками ліберальних економістів, Англія могла отримати більше користі від необмеженої торгівлі з усіма країнами світу, ніж від орієнтації на бідні колоніальні ринки.

Позиція світового промислового лідера давала набагато більше переваг, ніж позиція ведучого колонізатора. «Я схиляюся до думки, що, за винятком Австралії, не існує жодного

володіння Корони, яке б при підрахунках витрат на військові потреби та протекцію не виявилось б збитковим для мешканців цієї країни», – заявив під час свого виступу в Бірмінгемі 29 жовтня 1858 р. один з лідерів лібералів Дж. Брайт [4, с. 208].

Однак у середині XIX ст. кількість залежних володінь Великобританії (інша назва – колонії Корони) в Азії, Африці та Тихоокеанському регіоні збільшувалася. Продовження експансії в цей період було обумовлене і виправдано переважно стратегічними планами, передусім необхідністю встановлення британського контролю на всіх шляхах до Британської Індії і її оборони. Слід зазначити, що даний процес відбувався врозрід з офіційною доктриною лібералів, які проголошували, що уряд не має намірів надалі розширяти зону британської відповідальності в нерозвинених країнах, тому що це було непосильним тягарем для бюджету метрополії. Торгівля з британськими колоніями всередині XIX ст., як показувала практика, уже не була варта того, щоб утримувати ці колонії в залежності, сплачувати витрати на адміністрацію й оборону. «В Англії і так уже багато чорношкірих підданих», – так звучала думка, з якою була згодна більша частина британського суспільства в середині XIX ст. [5, с. 114].

Характерною особливістю колоніальної політики Великобританії на даному етапі стало розширення так званої «неформальної імперії», яка включала в себе держави Азії, Африки та Латинської Америки, що входили до сфери економічних інтересів Великобританії, але залишалися при цьому політично незалежними.

Торгівля з цими державами була передана індивідуальним підприємцям, які стали основними провідниками британського впливу. У середині XIX ст. найменше втручання британського уряду вважалось найкращим для британської торгівлі в країнах «третього світу». Навіть каральна операція англійців проти правителя Абіссинії (сучасна Ефіопія) Теодора, проведена у 1867 р. для захисту британських місіонерів і посланців, не призвела до політичного підкорення цієї країни.

При обговоренні абіссінського питання в британському парламенті представники різних політичних груп зійшлися на думці, що уряд повинен обмежити цілі експедиції звільненням узятих у полон британців, відмовившись не лише від анексії країни, але й від прийняття будь-яких політичних зобов'язань щодо цієї країни [3, с. 181–208].

До того ж, Ефіопія стала єдиною державою Африканського континенту, яку не змогли підкорити європейські колонізатори. 1896 року війська Ефіопії розбили італійський експедиційний корпус у битві при Адуа. Але, на думку тогочасних спостерігачів, поразка італійців свідчила не про могутність Ефіопії, а про «неповноцінність» Італії як великої держави.

У відносинах з переселенськими колоніями – Канадою, Австралією, Новою Зеландією, Капською колонією і Наталем у Південній Африці – ліберали обрали шлях найменшого опору. Пам'ятаючи про уроки, отримані метрополією з боку США, британський уряд у 1850-1860-х рр. надав колоністам право на самоврядування, самооборону, проведення незалежної економічної політики. У дійсності переселенські колонії домоглись автономії в межах імперії. Досягнення ними повної незалежності уявлялося політиками Англії цілком реальною перспективою. Як заявив 1850 р. лідер партії вігів лорд Дж. Рассел, «якщо коли-небудь вони (колонії) захочуть відокремитися від цієї країни, ми будемо готові вислухати їхнє прохання і погодитися з їхніми бажаннями, який би шлях вони не обрали» [10, с. 13].

У середині XIX ст. майбутні системи колоніальних володінь Великобританії розглядалось у прогресивному дусі, як нарощування ступеня політичної та економічної незалежності колоній аж до отримання ними права на створення власного уряду.

Отже, основним наміром ліберальної імперської ідеї була незацікавленість Великобританії мати колоніальну імперію. У середині XIX ст. відбулося фактичне зникнення колоніальних володінь із системи політичних цінностей, із змісту партійних лозунгів. Навіть дебати, що пройшли в британському парламенті 1867 р. щодо надання Канаді конституції, були практично непомічені британським суспільством, а провідні політики країни сприйняли їх як крок на шляху до звільнення Великобританії від імперського тягара [11, с. 15–16].

Безсумнівно, ліберальні політики намагалися не зруйнувати імперську систему, а, радше, модернізувати її. Зокрема, це демонструють погляди лідера ліберальної партії і одного з найавторитетніших державних діячів Великобританії середини XIX ст. У. Гладстона. Політик

був прихильником грецької моделі колонізації і вважав її основним елементом культурні, духовні, а не формальні зв'язки між метрополією та колоністами [9, с. 212]. На його думку, політична й економічна самостійність переселенських колоній дозволила б прив'язати їх до Великобританії набагато міцніше, ніж британські гарнізони. Поступове запозичення колоніями британських державних інститутів та економічної системи, безумовно, призвело б до зростання прагнення до повної незалежності.

Але натомість, у супереч розрахункам лібералів, у 1850 – 1860-х рр. самоврядні колонії зовсім не бажали негайного відокремлення. Крім того, малозаселені і слабо розвинені Канада, Австралія і Нова Зеландія наполягали на тому, щоб метрополія продовжувала постійно надавати їм допомогу. Одночасно в самій Великобританії почала нарощувати силу опозиція щодо колоніальної політики ліберальних кабінетів.

Оновлення ідеї імперії відбулося в останній третині XIX ст. Воно було пов'язане в основному з діяльністю консервативної партії Великобританії. На всезагальних виборах 1874 р. консерватори протиставили ліберальній орієнтації на активне соціальне реформування лозунги стабільності, помірних реформ і збереження традиційних британських інститутів, серед яких уперше почала фігурувати імперія. Лідер консервативної партії Б. Дізраелі під час свого передвиборчого виступу в Манчестері 3 квітня 1872 року підкреслив, що, голосуючи за консервативну партію, британські виборці підтримують «британську конституцію й Британську імперію» [1, с. 16]. Дізраелі по суті звинуватив лібералів у навмисній зраді національним інтересам. «На мою думку, жодний міністр в уряді цієї країни не зможе виконати свій обов'язок, якщо не буде використовувати будь-яку можливість для відродження, наскільки це можливо, нашої колоніальної імперії», – так Дізраелі стверджував у передвиборчих виступах [6, с. 240].

Дізраелі пропонував створити економічний і військовий союз метрополії та колоній, а також запровадити в метрополії представницький орган, який би залучав також делегатів від колоній. Ці заходи він розглядав як рятувальні, які змогли б на даний момент забезпечити імперію від руйнування. Однак жодного з цих консолідаційних проектів не було реалізовано і навіть не було розпочато роботу над цими проектами в період діяльності консервативного кабінету. Уряд активно продовжував лінію експансіоністського напрямку в колоніальній політиці, розв'язав наприкінці 1870-х рр. війни в Афганістані та Південній Африці.

Політика консерваторів у 1874 – 1880-х рр. доводила, що для Б. Дізраелі і його прибічників найважливішою характеристикою імперської держави була військова могутність. У період Східної кризи 1875 – 1878 рр. з метою продемонструвати рішучість і можливості Великобританії в протидії російським стратегічним інтересам на Балканах, британський кабінет прийняв рішення про передислокацію військового контингенту на о. Мальта. Новим моментом стало те, що контингент було доставлено з колонії – Британської Індії – і надзвичайно швидко. Як стверджувала авторитетна британська газета «Таймс», британський уряд «несподівано і для Британії, і для всієї Європи відкрив нове джерело могутності у вигляді Британської імперії, джерело, яке ніколи раніше не брали до уваги» [12, с. 14]. Отже, Британська імперія вперше виступила як чинник, що забезпечує чималі стратегічні переваги для британської зовнішньої політики.

У середині 1870-х рр. було започатковано офіційне використання терміна «Британська імперія». Після бурних дебатів в обох палатах парламенту королева Великобританії Вікторія (1837 – 1901) отримала право йменуватись «імператрицею Індії». Цей титул повинен був символізувати нову політику метрополії щодо колоніальних володінь, насамперед Індії. Як писала сама королева Вікторія, титул імператриці Індії вкаже на «ті привілеї, які будуть даровані мешканцям Індії, що встали на один рівень з рештою підданих Британської Корони, і на те процвітання, яке настане після розповсюдження цивілізації в країні» [7, с. 379].

Імперська риторика консерваторів, експансіонізм і відхід від політики невтручання стали новими явищами для Англії другої половини XIX ст. Й активне неприйняття ліберальною опозицією експансіоністської колоніальної політики, і поява величезної кількості прибічників нового курсу зумовили приділення більшої уваги британської еліти до імперської проблематики. Імперія починає привертати увагу вчених та інтелектуалів, фігурувати у виступах політиків і громадських діячів країни. Активну роботу проводило Колоніальне співтовариство (пізніше – Королівський колоніальний інститут), засноване 1868 року, яке

обрало своєю метою поширення імперської ідеї в суспільстві. Майже відразу після смерті Б. Дизраелі його прибічники організували Лігу підсніжника, яка пропагувала імперські концепції лідера консервативної партії і залучала до своїх лав представників усіх соціальних груп.

Змінилось і розуміння самого терміна «імперіалізм». У своєму зверненні до Единбургського філософського співтовариства 1878 року відомий політик лорд Карнарвон розвинув ідею британського імперіалізму як унікального явища, відмінного від імперіалізму континентального, іноземного. Британський імперіалізм, на його думку, був від самого початку конструктивним і скерованим на досягнення оптимальних стосунків британців з мешканцями колоній, на політичний й економічний розвиток залежних держав, поліпшення умов життя, боротьбу з хворобами та голодом у туземних країнах [8, с. 183–185]. Основним мотивом виступу лорда Карнарвона стала тема служби, цивілізаторської діяльності в колоніях як основного імперативу імперської місії Великобританії, що є характерною особливістю британської імперської ідеї.

За останні десятиліття XIX ст. різко зросла кількість наукових і теоретичних праць, у яких розглядалися проблеми імперського характеру. Аналізуючи праці імперських ідеологів, виступи політичної еліти Великобританії і матеріали преси, можна виділити основні блоки проблем теперішнього та майбутнього імперії, які хвилювали сучасників. До складу цих проблем входили, насамперед, напрямки економічної політики в колоніях, державний устрій залежних від Англії територій, імперська оборона і територіальне розширення, а також можливості культурної адаптації колоніальних суспільств до західних зразків.

Отже, можна виділити економічний, політичний і культурологічний аспекти імперської ідеї. Слід також зазначити, що завдяки непростому складу імперії, яка містила в собі суспільства, різні за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку, застосовувалися різні підходи щодо розв'язання проблем самоврядних, переселенських колоній та колоній Корони, повністю залежних від Великобританії..

Уже в період правління консервативного кабінету 1874 – 1880-х рр. в історії Англії почали розвиватися нові тенденції, які змусили переглянути основні напрямки економічної політики в межах імперії і саму доктрину імперії й доктрину фрітреда.

Кризові явища в економіці країни, депресія, яка тривала два десятиліття, від 1873 до 1896 року, витіснення Великобританії з позиції економічного лідера і гегемона світових ринків – усе це істотно вплинуло на розвиток імперської ідеї.

Література

1. Дизраелі и английские консерваторы в Манчестере // Русский мир. – 1872. – № 130. – С. 16.
2. История дипломатии / Под ред. Потемкина В.П. – Т.2. – 1945. – С.60.
3. Abyssinian Expedition // The Annual Register. – 1867. – P. 181 – 208.
4. Bright J. Selected Speeches. – London; New York: J.M.Dent, 1926. – P. 208.
5. Cotton J. S., Payne E. J. Colonies and Dependencies. – London: Macmillan & Co, 1883. – P. 114.
6. Froude J. A. Life of the Earl of Beaconsfield. – London: J. M. Dent, 1931. – P. 240.
7. Letters of Queen Victoria. A Selection from Her Majesty's Correspondence and Journal between the years 1862 and 1885. In 3 vol. – London: John Murray, 1926-1928. – Vol. 2. – P. 379.
8. Lord Carnarvon on Imperialism // The Annual Register. – 1878. – P. 183–185.
9. Morley J. The Life of William Ewart Gladstone. In 2 vol. – London; New York: Macmillan & Co, 1904. – V. 2. – P. 212.
10. North American Provinces Confederation Bill // The Annual Register. – 1867. – P. 13.
11. North American Provinces Confederation Bill // The Annual Register. – 1867. – P. 15–16.

12. The Earl of Beaconsfield // The Times. – 1878. – 12 July. – P. 14.

This article tackles the evolution of the British imperial idea in the second part of the XIX century, it highlights the positions of Liberal and Conservative Government of Great Britain at that period concerning the British Empire, reasons, main principles and conditions of its existence. The author differentiates several aspects of the British Empire idea: political, economic and cultural.

Key words: empire, imperial idea, liberals, conservatives, freetrade, colonial expansion, colonial policy.

В данной статье автор рассматривает эволюцию британской имперской идеи во второй половине XIX ст., определяет позиции либерального и консервативного кабинетов в отношении Британской империи, причин, основных принципов и условий ее существования. Также автор выделяет несколько аспектов британской имперской идеи: политический, экономический, культурологический.

Ключевые слова: империя, имперская идея, либералы, консерваторы, фритред, колониальная экспансия, колониальная политика